

INHOUD

INLEIDING	11
HOOFDSTUK I NIET DE TRALIES, MAAR DE DEUR	15
Over het verschil tussen een studeerkamer en een gevangeniscel	
De tijdloze cel	17
Gevangenisliteratuur als literair genre?	19
Kamer en cel	24
De tralies en de deur	26
De sleutel	28
HOOFDSTUK II EENZAAMHEID ALS STRAF	32
Een korte geschiedenis van de opsluiting	
Vóór de gevangenisstraf	35
Geboorte van de gevangenisstraf	37
De uitvinding van de eenzame opsluiting	41
Eenzame opsluiting in de praktijk	47
HOOFDSTUK III DE HOGERE WAARHEID	53
Silvio Pellico en <i>Le mie prigioni</i>	
Silvio Pellico	55
Milaan	58
Carbonari en <i>Il Conciliatore</i>	61
Arrestatie en veroordeling	63
Spielberg	65
<i>Le mie prigioni</i>	68
Opnieuw: <i>Le mie prigioni</i>	75
Reacties op <i>Le mie prigioni</i>	102
De laatste jaren	106
Het uur der waarheid	109

HOOFDSTUK IV DE VERLIEFDE WAARHEID	111
Oscar Wilde en <i>De Profundis</i>	
Oscar Wilde	114
Lord Alfred Douglas	121
De vooravond	123
Processen en veroordeling	126
Gevangenschap	129
Publicatiegeschiedenis <i>De Profundis</i>	138
<i>De Profundis</i> als literair werk	151
Een brief in het uur der waarheid	159
HOOFDSTUK V DE SCHULDIGE WAARHEID	163
Albrecht Haushofer en de <i>Moabiter Sonette</i>	
Afkomst en jeugd	169
Vader	171
Studie en loopbaan	174
1933 en daarna	175
Moeder	178
Oorlog	181
Een lezing in Den Haag	182
Eerste gevangenschap	185
Verzet	188
Tweede gevangenschap	190
De <i>Moabiter Sonette</i>	193
De schuldige waarheid	210
HOOFDSTUK VI DE VERBEELDE WAARHEID	214
Met Stendhal, Charles Dickens en Jan Campert in de cel	
VI.1 – Stendhal	217
Identiteit en experiment	221
<i>La Chartreuse de Parme</i>	224
De tak van Parma	227

VI.2 – Charles Dickens	232
In medias res	234
Drie verhaalkringen met subplots	236
Gevangenschap	240
De schaduw van de muur	248
VI.3 – Jan Campert	250
De mythe van de ‘verzetsheld’	254
De historische achtergronden van ‘De achttien dooden’	258
‘De achttien dooden’ als gevangenisgedicht	262
HOOFDSTUK VII HET UUR DER WAARHEID	268
De gevangeniservaring als ontsnapping en verbeelding	
De gevangeniservaring bij Silvio Pellico	275
De gevangeniservaring bij Oscar Wilde	277
De gevangeniservaring bij Albrecht Haushofer	280
De gevangeniservaring bij Stendhal	281
De gevangeniservaring bij Charles Dickens	285
De gevangeniservaring bij Jan Campert	287
Conclusie: ontsnapping en verbeelding	289
NOTEN	293
BIBLIOGRAFIE	357
NAMENREGISTER	371
DANKBETUIGING	383

INLEIDING

Hoe is het om in de gevangenis te zitten? Dat is niet slechts een feitelijke, maar ook een existentiële vraag. Hoe grijpt de ervaring van gevangenschap in op het menselijk zelfbeeld en op de voorstelling die een mens van zijn eigen leven, van zijn eigen toekomst heeft? Op jezelf aangewezen zijn, alleen te zijn met jezelf, is op zich niet onprettig, zeker niet voor mensen die een grotendeels solitair beroep uitoefenen, zoals schrijvers doen. Maar wat betekent het als je van die eenzaamheid een overdosis krijgt? Als je maanden- of zelfs jarenlang in eenzaamheid opgesloten zit, wat levert dat voor ervaring op?

Vanuit de meest uiteenlopende disciplines en invalshoeken valt op deze vragen een antwoord te geven. Psychologen, psychiaters hebben er het hunne over te zeggen, maar ook medici, criminologen, penologen, filosofen, theologen en niet te vergeten degenen die de gevangeniservaring van nabij ondervinden: de gestraften zelf, hun familie en vrienden en het gevangenispersoneel.

In dit boek wil ik proberen na te gaan wat de literatuur ons leert als het gaat om de gevangeniservaring. Daartoe bekijk ik eerst en vooral een aantal geschriften van auteurs die zelf in de gevangenis zitten of hebben gezeten en die zodoende uit hun persoonlijke ervaringen kunnen putten om te beschrijven en te analyseren wat hun overkomt c.q. overkomen is. Het lijkt immers logisch om in

die categorie geschriften de meest volledige en waarheidsgetrouwe weerslag van de gevangeniservaring te verwachten. Vervolgens zal ik nagaan hoe de gevangeniservaring in verbeeldingsliteratuur wordt beschreven. In beide categorieën komt zowel proza als poëzie aan de orde.

Langdurige (eenzame) opsluiting is een extreme ervaring, naast marteling misschien wel een van de meest vergaande beproevingen waaraan een mens kan worden onderworpen. Als iemand onder die omstandigheden over pen en papier beschikt, wat schrijft hij dan, in een dergelijk uur der waarheid? Welk beeld van de gevangeniservaring komt er naar voren uit de pen van schrijvers die deze ervaring zelf meemaken of meegemaakt hebben?

In vergelijking daarmee is het de vraag hoe die ervaring aan de hand van de verbeelding wordt beschreven, hoe de schrijver de extreme beproeving van een gevangenschap dan op de lezer overbrengt. Welke literaire middelen en technieken zet een schrijver of dichter daarvoor in, gegeven het feit dat hij niet of nauwelijks kan terugvallen op eigen ervaringen als basis voor zijn beschrijving? En welke van de twee benaderingen – de autobiografische of die van de verbeelding – weet uiteindelijk de gevangeniservaring, de dreiging daarvan en de herinnering daaraan, op de meest complete en indringende manier onder woorden te brengen, dat wil zeggen zodanig dat de lezer zich maximaal verplaatst voelt in de omstandigheden die de auteur beschrijft? Pas dan, immers, kan de lezer navoelen ‘hoe het is om in de gevangenis te zitten’.

Ten behoeve van een grondige beantwoording van deze vragen heb ik om te beginnen drie geschriften gekozen van schrijvers die zelf in de gevangenis zaten of hebben gezeten: een autobiografisch verslag, een lange brief en een cyclus gedichten, respectievelijk van Silvio Pellico, van Oscar Wilde en van Albrecht Haushofer. Eerst zal ik voor elk van deze schrijvers laten zien hoe zij tegen de achtergrond van hun tijd en de geschiedenis van hun land in de gevangenis belandden en hoe zij in hun gevangenisgeschriften de doorstane gevangenschap onder woorden hebben gebracht. Ver-

volgens behandel ik een drietal teksten waarin een schrijver in fictieve of althans gefictionaliseerde vorm over de gevangeniservaring heeft geschreven. Om een zo verantwoord mogelijke vergelijking tussen deze twee categorieën te kunnen trekken, zijn de beide drietallen paarsgewijs uit dezelfde historische periode gekozen: naast Pellico plaats ik Stendhal, naast Oscar Wilde komt Charles Dickens te staan, en Albrecht Haushofer verbind ik met zijn Nederlandse tijdgenoot Jan Campert.

Voordat de drie auteurs uit de eerste en die uit de tweede categorie ter sprake komen, zal ik in hoofdstuk I bij wijze van inleiding de vraag behandelen wat vanuit de optiek van het schrijverschap het verschil is tussen schrijven in een gevangenis en schrijven in een studeerkamer. In beide gevallen is de schrijver immers aan zichzelf overgeleverd, al is dat in het ene geval vrijwillig en in het andere geval niet. Is dat een gradueel of een principieel verschil? Valt schrijven in een gevangenis wel als een categorie op zichzelf af te grenzen, en heeft het zin in dat verband de term ‘gevangenisliteratuur’ te hanteren?

Vervolgens zal ik in hoofdstuk II in een beknopt overzicht laten zien hoe de eenzaamheid als straf tot een gangbaar verschijnsel in het strafrecht werd, hetgeen het ontstaan mogelijk maakte van het soort teksten waarvan in dit boek sprake is, zowel in de vorm van autobiografische geschriften als in de vorm van verbeeldingsliteratuur.

Ten slotte zal ik proberen de bevindingen met betrekking tot de beide groepen teksten tegenover elkaar te zetten en de vraag proberen te beantwoorden welk beeld er in de ene en in de andere categorie van de gevangeniservaring uit naar voren komt. Afgezien van de vraag hoe het is om in de gevangenis te zitten en wat de literatuur daaromtrent kan verduidelijken, zou een dergelijke vergelijking tussen beschrijvingen van de reële en die van de verbeelde gevangeniservaring ons iets kunnen leren over het karakter van autobiografische getuigenissen en over de ‘Wahrheitsanspruch’ van verbeeldingsliteratuur.

NIET DE TRALIES, MAAR DE DEUR

Over het verschil tussen een studeerkamer en een gevangeniscel

Voor de avond van de 27e november 1909 had Marcel Proust een tiental van zijn beste vrienden uitgenodigd om gezamenlijk naar een theatervoorstelling te gaan. Het ging om een nieuw blijspel van Georges Feydeau, getiteld *Le circuit*. Voor zijn omvangrijke gezelschap had Proust maar liefst drie loges in het Parijse Théâtre des Variétés gereserveerd, en aansluitend soupeerde hij nog uitgebreid met zijn vrienden in restaurant Chez Larue op de Place de la Madeleine.

Deze grootse aanpak van de avond werd niet zozeer ingegeven door het belang van de op het programma staande première. Eerder dan een literair-dramatisch meesterwerk is *Le circuit* een vermakelijke zedenschets te noemen, gesitueerd in de wereld van de automobiel, de toen nog tamelijk nieuwe vinding die – naast andere vormen van vooruitgang – de standen dichterbij elkaar bracht, met alle amoureuze verwickelingen van dien. Is het de rijke industrieel Rudebeuf die er met het nichtje van de garagehouder vandoor gaat, of blijft zij trouw aan de jonge automonteur Étienne? *That is the question*.

Prousts gedachte achter deze als feestelijk bedoelde zaterdagavond was een geheel andere, al bleef die gedachte gedurende de avond zelf onuitgesproken. Bewust of onbewust was het zijn bedoeling deze datum als een historisch moment te markeren. Het

moment, namelijk, waarop hij zich geheel zou terugtrekken uit de wereld en zich zou opsluiten om zijn tijd, concentratie en talent voortaan volledig te wijden aan het schrijven van wat zijn grote, allesomvattende roman *À la recherche du temps perdu* zou worden. Alles was in gereedheid gebracht voor deze rite de passage, er was slechts een markering nodig tussen het verleden van gisteren en de toekomst die de volgende dag moest beginnen. De resterende dertien jaar van zijn leven zou Marcel Proust zich op opeenvolgende adressen terugtrekken in kamers waarvan de muren met kurk waren bekleed om het rumoer van de wereld buiten te sluiten. Een omgekeerd leven zou hij tegemoet gaan, waarvan de nachten werkdagen waren en de dagen, zo niet slapend dan toch rustend, in solitaire schuwheid werden doorgebracht. De datum van de 27e november 1909, door de Franse Proust-kenner Alain Buisine niet voor niets met een 231 pagina's tellende monografie vereerd, vormde van die uittreding uit de wereld de symbolische drempel.¹ Roland Barthes spreekt over dit moment in het leven van een schrijver als 'entrer dans un livre' (ingaan tot een boek), een formulering met een monastieke galm.²

Wie in het Parijse Musée Carnavalet de gereconstrueerde kleine slaap- annex werkkamer van Proust aanschouwt, gebaseerd op het adres Boulevard Haussmann nr. 102, zou zelfs nog een stapje verder kunnen gaan.³ Verder, bedoel ik, dan de vergelijking met het immers vrijwillig gekozen leven in een kloostercel. De vergelijking dient zich aan met een gevangenschap. De schrijver als gevangene van het werk waartoe hij is voorbestemd, het werk waar geen ontsnappen aan is. De tijd tot aan de voltooiing van het werk, die als een zelfopgelegde straf moet worden uitgediend, wat in het geval van Proust en zijn *Recherche* neerkwam op niets minder dan levenslang.⁴

Op het eerste gehoor klinkt een dergelijke vergelijking bizar en enigszins decadent. Toch is het de vraag – niet in juridisch, maar in literair opzicht – waarin de zogenaamd 'vrijwillige' opsluiting precies verschilt van de onvrijwillige. Als wij het willen hebben

over de gevangeniservaring, hebben we het dan alleen over een échte cel? Of zijn alle in geconcentreerde afzondering geschreven werken in zekere zin te beschouwen als een soort gevangenisliteratuur? Met andere woorden: waar begint de gevangeniservaring en waar houdt deze op? En als we die afbakening tussen cel en schrijfkamer kunnen aanbrengen, is het dan zinvol om met betrekking tot de in of over die eerstgenoemde ruimte geschreven teksten te spreken over gevangenisliteratuur als een apart literair genre?

DE TIJDLOZE CEL

In het navolgende ga ik vooral uit van de West-Europese literatuurgeschiedenis tussen het einde van de achttiende eeuw en 1945. Zou ik die beperking in de tijd niet aanbrengen, dan zou ik uit de periode van de Middeleeuwen tot circa 1800 een onafzienbare stoet van de meest uiteenlopende auteurs en denkers, politieke gevangenen en ketterse geleerden, alsook schrijvende rovers en oplichters de revue moeten laten passeren, die in onderling soms zeer verschillende omstandigheden voor kortere of langere tijd vastzaten.⁵ En in de periode sinds 1945 doen in het moderne gevangeniswezen gaandeweg verschijnselen hun intrede als maatschappelijk werk, proefverlof, taakstraffen, detentiebegeleiding en een in het algemeen grotere nadruk op welzijn en resocialisatie. Ook de geografische beperking laat zich rechtvaardigen. Buiten Europa is bijvoorbeeld alleen al de Amerikaanse gevangenisliteratuur, met haar traditie van negentiende-eeuwse 'slave-narratives' en twintigste-eeuwse 'death row'-getuigenissen een onuitputtelijke bron, die het verschijnsel gevangenisliteratuur nog verder zou laten uitdijen.⁶

Wie zich dan nader verdiept in die West-Europese gevangenisliteratuur, grofweg vanaf de Franse Revolutie tot en met de Tweede Wereldoorlog, wordt getroffen door de terugkerende, universele thema's die erin naar voren komen, ongeacht de vraag of iemand in de jaren twintig van de negentiende eeuw in een Oostenrijkse